

ten have

VEROOR DEELD

Een filosofisch
perspectief op het
straffen van jongeren

Sabine
Wassenberg

1.

Waarom straffen we?

De filosoof en mysticus Simone Weil (1909-1943) schreef:

Zij die zo van het goede zijn vervreemd dat zij kwaad om zich heen willen verspreiden, kunnen niet anders meer in het goede worden geïntegreerd dan doordat zij zelf kwaad ondergaan. Hun moet zoveel kwaad worden berokkend, dat diep in henzelf de stem van de volkomen onschuld ontwaakt, die verbaasd zegt: 'Waarom doet men mij kwaad?' Dit onschuldige deel van de ziel van de misdadiger moet worden gevoed en moet groeien, totdat het zelf een innerlijke rechtbank in de ziel gaat vormen, die de vroegere misdaden berecht en veroordeelt en hen vervolgens, met hulp van de genade, vergeeft. De strafvoltrekking is daarmee voleindigd; de schuldige is opnieuw opgenomen in het goede, en moet in het openbaar en plechtig in de samenleving worden gereïntegreerd. Straffen is niets anders dan dat. (...)

De straf is enkel een procedé om het zuivere goede te verschaffen aan mensen die het niet verlangen; de kunst om te straffen is de kunst om bij de misdadigers het verlangen naar het zuivere goede op te wekken door middel van pijn (...).¹

Bovenstaande zou het mechanisme moeten zijn achter het fenomeen straf, zoals het bedoeld is. Idealiter komt de dader

door de schok van de pijn die de verstoting door de samenleving hem doet, tot inkeer en ontwaakt er in zijn geest een moreel bewustzijn. Het gewenste effect is dat het 'onschuldige' deel van zijn persoonlijkheid of ziel door de straf wakker wordt gemaakt, maar de straf moet hiervoor wel voldoende pijn doen.

We kennen het idee van het operant conditioneren uit de psychologie. Dat houdt in: het belonen en bestraffen van gedrag, waardoor de kans op gewenst gedrag wordt vergroot. Denk aan de hond die elke keer als hij bij het commando 'zit!' braaf gaat zitten en daarvoor wordt beloond met een koekje. Of denk aan ratten die door stroomstootjes te schuwen door een doolhof leren lopen. Beloning of straf zorgt voor een positieve dan wel negatieve associatie met het vertoonde gedrag, zodat het brein een neiging in de positieve richting ontwikkelt. Zo kunnen we ook onze kinderen africhten met behulp van stickers op school, snoepjes of cadeautjes versus het tegenovergestelde, vroeger een pak slaag, nu een boze blik, een uiting van afkeuring of met het bevel 'Naar je kamer!'

Je zou zeggen dat straffen op deze manier werkt en dat een straf daarom pijn moet doen, niet letterlijk maar psychisch: de vernedering van het opgesloten of uitgestoten worden. Deze pijn heeft volgens Simone Weil oorspronkelijk een diepere psychologische functie, al merkt ze op dat straf in veel gevallen is verworden tot lafhartige wraakneming. Vanuit het gezichtspunt van de onschuldige omstander of de slachtoffers wordt de beoogde pijn verweven met het idee van vergelding. De pijn wordt niet alleen als leermiddel ingezet, zoals bij het operant conditioneren, maar als vergelding. In de kern is vergelding de pijn die je de dader doet, zodat die zal boeten en dader en samenleving/slachtoffer weer quitte staan.

Het is tijd om een paar concepten uit elkaar te trekken voordat ze te veel door elkaar gaan lopen. Alle sancties die een misdadiger door de rechter opgelegd kunnen worden, noemen we in de volksmond ‘straf’, maar ze vallen uiteen in twee varianten: een straf of een maatregel. Zo bestaat straf uit detentie, taakstraf (werken, bijvoorbeeld in hesjes langs de snelweg rommel prikken), of een geldboete.

Een zogenoemde ‘maatregel’ is gericht op herstel, bijvoorbeeld door het betalen van een schadevergoeding. Een maatregel kan zijn dat illegale zaken worden afgenomen, zoals drugs, nepmedicijnen of wapens. Maatregelen zijn ook gericht op het beveiligen van de maatschappij. Dan wordt iemand verplicht in een psychiatrische inrichting geplaatst. Tevens kan een onschuldige jongere, die niet onder het strafrecht valt, door de kinderrechter naar de gesloten jeugdzorg gestuurd worden. Een laatste maatregel voor jongeren is de PIJ-maatregel, wat in de volwassen wereld tbs heet. Dan heb je wél iets strafbaars gedaan en ga je naar een Justitiële Jeugdinstelling (JJI), dan zit je in detentie, maar je hebt zoveel psychologische aandoeningen dat je hierbij een verplichte psychologische behandeling ondergaat. Ook al is dit officieel een maatregel, het wordt als straf ervaren door de PIJ-gedetineerde.

Wanneer ik het over straf heb, dan gaat het in principe over een vrijheidsstraf: bij wijze van vergelding wordt de vrijheid afgenomen door detentie. Met het idee van vergelding klopt iets niet. Zodra we gaan nadenken over vrije wil of uitgaan van compassie, dan is het dát element van de straf, de vergelding, dat we moeten herzien. Een uitspraak van een rechter bestaat echter uit één opgelegde straf of maatregel, waar maar liefst vier doelen achter zitten, en slechts één daarvan is vergelding.

De vier redenen voor detentie

Kan zij dan afschrikken? Weinig. Rijzing en daling van de criminaliteit worden in hoofdzaak door heel andere oorzaken bepaald dan door de inwerking der straf; dat is toch waarlijk in de oorlogsjaren weer gebleken; dat blijkt ook bij voortduring uit het groot aantal recidivisten.

Maar bovenal is dat heele afschrikkingsbeginsel onzedelijk, omdat het menschen alleen als middel beschouwt.

Onschadelijk maken dan? De term reeds is onwaardig! En het resultaat van dit pogen is, dat velen de gevangenis 'schadelijker' verlaten dan zij haar betraden. Dit is juist het barbaarsche en het achterlijke: dat het heele strafbegrip negatief is.

— CLARA WICHMANN,

MISDAAD, STRAF EN MAATSCHAPPIJ (1920)

Laten we om te beginnen op een rij zetten welke vier redenen er zijn om te straffen met gevangenisstraf.

1. Vergelding

De eerste, meest emotionele, reden van de samenleving om te straffen is de vergelding. We willen dat de dader boete doet. Zo nemen we op een bepaalde manier wraak op de dader. Hij heeft iets oneerlijks gedaan en als hij boete doet, wat voor boete er dan ook voor staat, dan kan hij zijn schuld vereffenen.

Ik snap de behoefte aan wraak. Het lijkt mij een volstrekt logische reactie dat als er een misdaad is gepleegd, de slachtoffers en nabestaanden de behoefte voelen om wraak te nemen. Ze moeten hun agressie kwijt en iemand pijn willen doen is een begrijpelijke reactie. In plaats daarvan moeten slachtoffers en nabestaanden aangifte doen en is een straf die wordt opgelegd door de rechter de hoogst haalbare wraak. Ook al is het systeem zo ontworpen dat de slachtoffers en da-

ders quitte staan, het klinkt toch iets te indirect om echt bevredigend te zijn. Misschien heeft de verwerking van de pijn van het slachtoffer nauwelijks baat bij een gevangenisstraf voor de dader. Misschien is het leven sowieso niet eerlijk en zet een straf weinig zoden aan de dijk. Misschien wilde een dader nooit vrijwillig dader worden. Misschien voelen we ons wel schuldig dat de dader zijn leven vergooit in de gevangenis, terwijl hij spijt had, of sowieso al een mislukkeling was.

2. Veiligheid

De tweede reden voor detentie is de veiligheid voor de rest van de maatschappij. Zolang de dader vastzit, hebben onschuldige burgers geen last van die persoon. Een actieve pedoseksueel of een gewelddadige dealer haal je van de straat om verdere delicten te voorkomen en de rest van de samenleving te beschermen. We plaatsen daders daarom in een andere omgeving, die in principe neutraal is en niet schadelijk. In het geval van detentie in een JJI of PI is het nog maar de vraag of het neutraal en onschadelijk is, gezien de detentieschade, waarover later meer.

3. Preventie/afschrikking

Ten derde is er de preventie: een straf schrikt af. Als je weet dat er op een misdaad een straf staat, zul je minder snel die misdaad plegen. Het zal de reden zijn dat niet nog veel meer mensen zichzelf immorele keuzes permitteren. Toch schrikken deze blinkende zwaarden van Damokles blijkbaar niet voldoende af; strafbare feiten worden immers tóch gepleegd.

Als je in een familie opgroeit waar een oom al in de gevangenis zit, een grote broer voorwaardelijk vrij rondloopt en je vader zich met schimmige zaakjes bezighoudt, dan verliest het dreigen met straf het afschrikkeffect. Een tijdje 'zitten' hoort dan bij de mogelijkheden des levens. Voor mensen voor wie er geen risico is, mensen met een voldoende stevige moraal, kansen en vangnet, is afschrikking niet eens nodig. Ik gedraag me niet

goed om uit de gevangenis te blijven, maar omdat ik geen reden heb om van het goede pad af te dwalen. Bovendien is het niet zo dat als je mensen maar voldoende afschrikt, niemand zich meer zou misdragen.

Het toppunt van afschrikking is de doodstraf, maar als je die gedachte doorvoert kun je nog beter, zoals in de Netflix-serie *The Handmaid's Tale*, de veroordeelden in de stad laten hangen voor het afschrikwekkende effect. Zo dachten ze er in elk geval in de Middeleeuwen over; de schavotten met de hakbijl om koppen te doen rollen stonden midden op het dorpsplein. Het waren twee vliegen in één klap: misdadigers doodmaken en een waarschuwing afgeven. De *shaming* vergrootte het lijden van de misdadiger en schrikte daardoor nóg meer af.

Tegenwoordig stuit dit de meeste mensen tegen de borst, omdat we mensen menselijke waardigheid gunnen. Hun daad ontnemt ze niet het recht op leven, de doodstraf is daarom in de meeste landen afgeschaft. Tevens ontnemen misdaden de daders niet het recht op een *waardig* leven, ook dit wordt in ons rechtssysteem onderkend. Vroeger werden bijvoorbeeld lijfstraffen ingezet: zweepslagen en andere kwellingen. Martelmusea staan vol met apparatuur waarmee men vroeger verdachten strafte of tot een bekentenis dwong. Later werd martelen in het proces van waarheidsvinding afgeschaft op grond van de redenering: we hebben geen garantie op eerlijke bekentenissen door martelingen en ook al worden mensen verdacht, ze houden het recht op hun lichamelijke integriteit. Sinds 1948 is dit vastgelegd in de Verklaring van de Rechten van de Mens. Het is een mensenrecht om niet gemarteld te worden.²

We hebben dus al veel stappen gezet naar een menswaardiger behandeling in de rechtsgang, toch blijft er iets mis met het strafdoel afschrikking. Als we de detentie van de één inzetten als afschrikking voor anderen, dan worden de gestraften gereduceerd tot een *middel* ter afschrikking van de rest.

Maar waarom zouden we de een straffen om de ander af te schrikken? Dat is moreel niet kies. Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant heeft dit mooi onder woorden gebracht. Hij beweerde: 'Mensen zijn altijd een doel en geen middel. Ieder mens is altijd een doel in zichzelf.'

4. Voorkomen van herhaling: de les trekken

De vierde reden om te straffen gaat om de dader zelf. Door het veroordelen van de daad met een straf tot gevolg, kan de dader de les leren om het niet nog eens te doen. Dit is het scenario waar Simone Weil op doelde. Deze inkeer komt in de praktijk neer op de mooie woorden 'rehabilitatie' en 'resocialisatie'. Tijdens de straf word je klaargestoomd voor de terugkeer in de maatschappij.

Er wordt in de JJ1's en in de PI's ingezet op succesvolle rehabilitatie. In JJ1's wordt naar school gegaan, er is psychologische zorg beschikbaar en soms zijn er workshops van bijvoorbeeld YOPE voor ontplooiing van talenten en een positiever zelfbeeld. Er is de mogelijkheid tot bezinning onder begeleiding van een geestelijk verzorger. Het doel van deze resocialisatie is om als moreel bewuste burger terug te keren in de samenleving en de kans terug te vallen en opnieuw een delict te plegen zo klein mogelijk te maken. Helaas moeten we constateren dat dit laatste maar matig werkt. Recidivecijfers schommelen rond de vijftig procent: ongeveer de helft van de delinquenten valt binnen twee jaar na detentie in herhaling. Als straf bedoeld is om iemand tot schuldbesef en schaamte aan te zetten en tot bezinning te komen, dan is detentie kennelijk niet de juiste manier.

In de documentaire *De kinderrechtser* horen we de uitspraak van een rechter die de jongen Younes in voorlopige hechtenis houdt. Hierna zegt Younes dat hij het niet erg vindt. 'Natuurlijk, iedereen wil liever naar buiten, maar het is ook niet erg. Het is wel gezellig, elke gevangenis is gewoon een soort jeugdherberg. Of ze moeten je opsluiten in een iso voor een paar

jaar; dan heb je je lesje geleerd, maar ben je wel gek geworden.³ Zoals het nu gaat, leren de jongeren er weinig van, lijkt hij te beweren.

Misschien is de straf dan niet zwaar genoeg? In een rapport van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving schrijft prof. dr. Arjen Blokland: 'Een zwaardere straf leidt niet tot minder criminaliteit. Integendeel, we vinden consequent een hoger aantal herhalingsdelicten na korte gevangenisstraffen dan na een niet-vrijheidsbenemende straf.' Blokland heeft het over vijfenvijftig procent.⁴ Dus opsluiten werkt niet.

Met die cijfers kun je dus constateren dat een zwaardere straf averechts werkt. Misschien een zwaardere tijd in de gevangenis zelf? Er zijn mensen die menen dat gevangenis te veel een hotel zijn, te luxe, te weinig gericht op lijden, waardoor het kwartje gewoon niet valt. Het is niet voor niets dat Rinus Otte van het Openbaar Ministerie meent dat er gesnoeid moet worden in de uitvoering van het strafrecht. Als alle leuke dingen, zoals cursussen, scholing en workshops en al die psychische zorg toch niet werken, moeten we er dan niet mee stoppen?

Het recidivecijfer was veel lager als de vrijheid níét ontnomen werd. Dus wellicht is de vrijheidsontneming (detentie) zelf verantwoordelijk voor het averechtse effect. Misschien is detentie an sich schadelijk, ondanks de focus op rehabilitatie. Dit kan te maken hebben met het feit dat die andere doelen, met name vergelding, een zodanig grote rol spelen, dat slechts de helft tot inkeer komt en de andere helft juist murw wordt gemaakt door de straf, als ze al niet murw van het leven waren. Dat leidt dan tot de volgende overweging: als we juist inzetten op zorg en niet op vergelding, oftewel laaghartige wraakneming zoals Simone Weil het noemde, kunnen de mensen die een delict hebben gepleegd misschien juist wél re-socialiseren.

VEROORDEELD

Bijna iedereen die nadenkt over het rechtssysteem zegt: 'Ze hebben toch een keuze?' Wie een misdaad pleegt, mag zich niet verschuilen achter een moeilijke jeugd – er zijn immers genoeg mensen met een slechte jeugd die wél goed terechtkomen, zo luidt de drog-redenering. Maar wie beweert dat mensen altijd een keuze hebben, ontkent de complexiteit van ieders individuele leven. Alsof je zelf, onder precies dezelfde omstandigheden, met hetzelfde DNA, dezelfde opvoeding en identieke trauma's, wél sterk genoeg zou zijn geweest om de juiste keuzes te maken. Waar komt deze morele superioriteit vandaan?

Sabine Wassenberg filosofeert met mensen die gedetineerd zijn geweest en creëert zo een uniek portret – niet op basis van statistieken, maar door te luisteren naar hun gedachten. Wassenberg werpt een kritische blik op vrije wil en ouderschap, de wreedheid van macht, de illusie van vergelding en het vernederende van straf. *Veroordeeld* pleit voor een samenleving met meer compassie, ook voor ouders.

th ten have

9 789025 913663 >

www.uitgeverijtenhave.nl

Sabine Wassenberg schreef *Mijn ego en ik* en *Kinderlogica*, filosofische non-fictieboeken voor volwassenen, en vele filosofische kinderboeken. Bij dit boek hoort de podcast-serie *Het Straffe Systeem*.